

Sterrenkunde bij de Wayana

Wanneer de sterren op aarde vallen

Onze astronomie is gebaseerd op de Griekse traditie. Aratus (c. 270 voor Chr.) en later Ptolemaeus (c. 150 na Chr.) in zijn *Almagest*, beschreven reeds de meest opvallende constellaties, waaronder de sterrenbeelden van de Dierenriem, Grote Beer, Kleine Beer, Hercules, Orion enzovoorts. Vele sterren hebben daarenboven een Arabische naam. Maar niet overal op deze aarde hanteert men deze Euro-Aziatische classificatie. Tijdens etno-archeologisch onderzoek bij de Wayana en Apalai kwam ik in aanraking met de inheemse wereldvisie en de Wayana-astronomie. Zij bewonen het grensgebied van Suriname, Frans-Guyana en Brazilië. Vandaag de dag wonen er nog zo'n duizend Wayana en Apalai langs de Boven-Marowijne, de grensrivier tussen Suriname en Frans-Guyana. Hun taal behoort tot de Caribische taalfamilie. Dit artikel beschrijft hoe de Wayana de sterrenbeelden zien, en welke naam zij aan deze sterren geven.

De jaarindeling bij de Wayana is voor het eerst op schrift gesteld door Henri Coudreau (1893). Coudreau was een Frans reiziger die vier jaar door dit grensgebied trok, waarbij hij de culturen die hij tegenkwam uitvoerig beschreef. Het is bijna honderd jaar later (Magaña 1987) wanneer er opnieuw een Wayana-kalender wordt opgetekend, ditmaal door een wetenschapper verbonden aan het Centrum voor Educatie en Documentatie Latijns Amerika (CEDLA) te

Amsterdam. Wat opviel, is dat geen enkele maand meer dezelfde naam had. Tijdens mijn verblijf bij de Wayana hoorde ik wéér andere namen, en ben ik dit nader gaan onderzoeken.

Twee zaken stonden bij dit onderzoek centraal: a) *inau* en *ipetpin* waren de benamingen voor april en mei, net als bij Coudreau; en b) voor augustus en september kreeg ik meerdere namen te horen, waaronder *watau ibku*, de benaming die Magaña geeft voor april en juni. Eenieder die onderstaande tabel bekijkt, zal de herhaling *ibku* (of als suffix *-bku*) opvallen. *ibku* betekent 'constellatie'. De benamingen voor de maanden zijn derhalve benamingen van sterrenbeelden, hetgeen reeds geconstateerd werd door De

Goeje (1941, blz. 90). De Goeje werkte in de eerste jaren van de 20ste eeuw als geograaf aan het in kaart brengen van de zuidgrens van Suriname. Tijdens deze tochten had hij, zoals hij zelf zegt, 'de hulp der Inboorlingen nodig en moet, om te beginnen, met hen kunnen spreken; dat heeft geleid tot verzamelen, bewerken en publiceren van gegevens op het gebied der taal- en volkenkunde van die streken.' (De Goeje 1946, blz. 2).

Dat de namen van de maanden eigenlijk de benamingen van sterrenbeelden waren, verklaart de variatie in namen, want er zijn meerdere sterrenbeelden in één maand zichtbaar, en één sterrenbeeld kan op de grens van twee maanden liggen. De onderverdeling van een jaar in twaalf maanden is niet vreemd voor de Wayana, omdat zij, evenals wij, deze cyclus koppelen aan de opkomst van de volle maan. Zowel de volle maan als één maand heten *minuwe*. Sommige volkeren noemen Venus de vrouw van de Maan. De Wayana zien Venus, of *Tapalukawa* zoals zij in het Wayana heet, als de vrouw van *Silikunku*. *Silikunku*, ofwel 'grote ster', is de benaming voor Jupiter. *Tapalukawa* bevindt zich – zoals we allemaal weten – veelal aan de horizon vlak voor zonsopkomst of vlak na zonsondergang, maar haar man *Silikunku* loopt langs het pad (ecliptica) van de hemelsfeer. Naast deze twee planeten zien de Wayana ook Mars, die simpelweg 'de rode', *takpilem*, genoemd wordt. Andere planeten zijn blijkbaar niet opvallend genoeg voor de Wayana, en van deze zijn dan ook geen namen bekend. Maar laten we terugkeren naar de sterren.

Opkomst en ondergang van constellaties

Inau zijn de Pleiaden. De Wayana zeggen dat *inau* het eerste sterrenbeeld is¹. Als de Pleiaden in april in het westnoordwesten ondergaan, begint de grote regentijd. Deze ondergang, in het Wayana *silik tëwë-kai*, gebeurt in de vooravond rond 18.45 uur, dus wanneer de zon zover onder de horizon is dat de

Renzo Duin*

* Drs. Renzo S. Duin is aan de Rijksuniversiteit Leiden afgestudeerd in de Archeologie en Cultuurgeschiedenis van Indiaans Amerika. Na zijn onderzoek (over het onderwerp *Architectural concepts in Caribbean Archaeology*) is zijn aandacht verschoven naar etnografisch veldwerk in de Guyanas.

Maan(d)	Coudreau (1893) Wayana	Magaña (1987) <i>Ulukanitu</i> vertelt	Duin (2000) Wayana sterrenbeelden <i>Silik tëwëuhmoi</i>	gevolg op aarde
januari	<i>Maouaméoune</i>	<i>pupubku</i>		periode van initiatie, en overgangsruten
februari	<i>Qutiaouquécoure</i>	<i>pasinabku</i>		
maart	<i>Onorécoure</i>	<i>mulokomabku</i>		
april	<i>Enaou</i>	<i>wataobku</i>	<i>inau</i> (1 ^{ste} sterrenbeeld)	grote regentijd begint
mei	<i>Peipine</i>	<i>ékëuibku</i>	<i>ipetpin</i> (= Orion)	'men slaapt in de regen'
juni	<i>Ayamouri</i>	<i>wataobku</i>	<i>inau</i> komt op	grote regentijd eindigt
juli	<i>Maoua</i>	<i>kulimabku</i>	<i>jalaka</i> (= Grote Beer)	'ruimt alles op'
augustus	<i>Stouet</i>	<i>ololibku</i>	* (begin) <i>kiapok ibku</i>	* veel toekans in de lucht
			* <i>wayana ipokela</i>	* mensen vechten veel
			<i>etopobku</i>	* veel slangen in het bos, en af en toe een buitje
september	<i>Stuit</i>	<i>pelebku</i>	* (eind) <i>ékët ibku</i>	* feesten met cassavedrank
			* <i>okï ibku</i>	* veel katoen in de struiken
			* <i>mauhobku</i>	* veel <i>watau</i> (vis) in de rivier
			* <i>watau ibku</i>	* leguanen gaan eieren leggen
oktober	<i>Quanouaye</i>	<i>asitaobku</i>	* <i>ololibku</i>	branden van de tuinen
november	<i>Louëlouë</i>	<i>alawatabku</i>	<i>onolebku</i>	branden van de tuinen
december	<i>Itimé</i>	<i>éwokobku</i>	<i>kejawëk ibku</i> (zie februari bij Coudreau)	<i>kejawëk</i> -mieren vliegen uit

eerste sterren aan de hemel te zien zijn. In de periode hierop volgend zal dit sterrenbeeld niet meer te zien zijn, daar zijn daghoog dan samenvalt met die van de zon. De grote regentijd duurt zolang de Pleiaden niet aan de hemel zichtbaar zijn. De grote regentijd eindigt wanneer de Pleiaden in juni weer in het oost-noordoosten opkomen, in het Wayana *silik kaweinē* (letterlijk 'ster komt boven', ofwel de heliaklische opkomst van de sterren).

Juli, augustus en september zijn de eerste maanden van het droge seizoen. Deze maanden zijn goed voor jacht en visserij. Men kijkt in deze tijd welke constellaties onder gaan, om te bepalen welke diersoorten – in de vorm van een sterrenbeeld met dezelfde naam – 'op aarde vallen', *silik tēwēkatī*. Dit betekent dat dit sterrenbeeld 'op de aarde komt'. Als bijvoorbeeld het sterrenbeeld *toekan*² begin augustus ondergaat, zijn er veel toekans in de lucht. Deze toekans komen af op de vruchten die begin augustus rijpen. Als de constellatie *watau* ondergaat, zijn er veel vissen *watau* (*Myleus pacu*) in het water. Als *ololi* valt, zijn er veel leguanen te vinden die hun eieren in de zandbanken graven. De constellaties die opgetekend zijn door Magaña (1987) vallen praktisch allemaal in dit droge seizoen. Gedurende deze jachtperiode staan aan de noordelijke horizon de vier heldere sterren van de Grote Beer: Dubhe (α), Merak (β), Phecda (γ) en Megrez (δ). De Wayana zien hierin de vier palen van het barbecueooster, waaromheen het wild gegroepeerd ligt. Anders gezegd: als bepaalde dieren significant op aarde aanwezig zijn, is het sterrenbeeld met dezelfde naam direct na de avondschemer juist waarneembaar aan de westelijke horizon. Deze dieren komen dan 'vanuit de hemel op aarde vallen'.

Maar er zijn niet alleen jachtgerelateerde constellaties. In de Maagd zien de Wayana *oki ihku*, 'het sterrenbeeld van het cassavebier', voorgesteld als een kookpot op het vuur (fig. 1). Tijdens de september-equinox gaat de zon door het brandhout

¹ Bij de Romeinen was september de 7^e maand, oktober de 8^e, november de 9^e, en december de 10^e maand. Terugrekenend begon de Romeinse kalender dus in maart. Dit tijdstip van het jaar ligt dus erg dicht bij het begin van het jaar van de Wayana; in april, als de Pleiaden rond 18.45 uur ondergaan.

² In het Wayana *kiapok ihku*, dus niet ons sterrenbeeld Tucana!

wapot. Wanneer in september dit sterrenbeeld van het cassavebier, *oki ihku*, ondergaat zijn er vele feesten. Feesten die gehouden worden om elkaar te helpen om de tuinen, die een maand later gebrand zullen worden, vrij te kappen. De constellatie die hieraan gekoppeld is, heet *onolebku*. Tegen de staart van de Schorpioen³

zien de Wayana *onole* (*Tigrisoma lineatum*) (fig. 2). Deze roerdomp heeft een grote vis (in sterrenbeeld Wolf) voor zijn snavel. Als deze constellatie aan het einde van de droge tijd 'valt', hangen de Wayana een *anapamii* (vuurwaaier), *opoto* (mat), en *katali* (draagmand) aan een lijn tussen hun huis en een losstaande paal. Dit opdat de goede wind aanwakkert om de tuinen te kunnen branden. Na het branden begint de regenval. *Kijawēkibku* is de Pauwster, het oog van het sterrenbeeld Pauw. Wanneer deze ster in december ondergaat, vliegen de *kijawēk*-mieren (*Atta*) uit. Dit is vlak voor het regenseizoen begint. Wanneer de grote regentijd opnieuw begint en *inau* weer ondergaat, is er een jaar voorbij. Eén jaar kan *inau* genoemd worden, want dit is de periode tussen twee Pleiaden-ondergangen. De droge

³ Merk op dat Pleiaden en Scorpius 12 uur in astronomische lengte, ofwel een half jaar uit elkaar liggen.

Fig. 1

tijd en regentijd zijn de eigenlijke seizoenen voor de mensen die tussen de keerkringen wonen. Eén jaar wordt gewoonlijk *wei* genoemd. Dit is tevens de naam van de Geelborst Tiran (*Myiarchus crinitus*). Deze trekvogel broedt in oostelijk Noord-Amerika en trekt in de winter naar Zuid-Amerika. Wanneer deze trekvogel in een bepaalde periode per jaar in de vroege ochtend zijn gezang laat horen, weet men dat er een jaar voorbij is.

Op aarde als in de hemel

De melkweg heet *Kumaka bewalupē*, letterlijk 'voormalige brand van de kapokboom (*Ceiba pentandra*)'. In de Wayana-mythologie wordt gesproken over de tweeling *Mopo en Kujuli*⁴ die lang, heel lang geleden, deze mythische kapokboom in brand hebben gestoken. Na deze gebeurtenis, precies zoals tegenwoordig gebeurt na het branden van de tuinen (*slasb-and-burn culture*), viel de regen⁵. Kujuli ging zitten in de tuin en zo werd zijn lichaam alle land-

Fig. 2

bouwproducten.

Zoals tegenwoordig nog steeds gebeurt, leggen de Wayana eerst een tuin aan om nadien, op dezelfde plek, hun dorp te bouwen. Het dorp van Kujuli, ofwel *Kujuli pata*, is het land van de voorouders. Op deze plek, met Orion als centrum, ligt volgens Reichel-Dolmatoff (1982, blz. 172) het hemelse gemeenschapshuis van de Desana. De palen van dit gemeenschapshuis zijn: Castor en Pollux, Capella, Aldebaran, τ_3 Eridani, Achemar, Canopus, Sirius, en Procyon (fig. 3). Op τ_3 Eridani na zijn dit enkel sterren van de eerste en tweede grootte. Iedere (amateur-)astronoom zal echter versteld staan van de uitgestrektheid van deze constellatie.

Dit hemels gemeenschapshuis⁶ is precies als het eerste gemeenschapshuis gebouwd door Mopo en Kujuli voor hun initiatie. En dit brengt ons bij de lege plek in mijn kalender van 2000. In deze periode is er rond zonsondergang meestal zo veel bewolking dat de ondergaande sterren niet waarneembaar zijn. Maar er is meer aan de hand. Precies zoals we gezien hebben tijdens de jacht en visserij, komt het sterrenbeeld van *Kujuli pata* 'op aarde'. Het land van de voorouders komt op aarde, en het is in deze periode dat de voorbereidingen (januari, februari), en de eigenlijke initiatie en doorgangsrituelen (maart) plaatsvinden. Nog steeds in een gemeenschapshuis van dezelfde vorm. Precies zoals in een ideale situatie voorgesteld door Van Gennep: 'de reeks van menselijke doorgangen verbindt zich bij som-

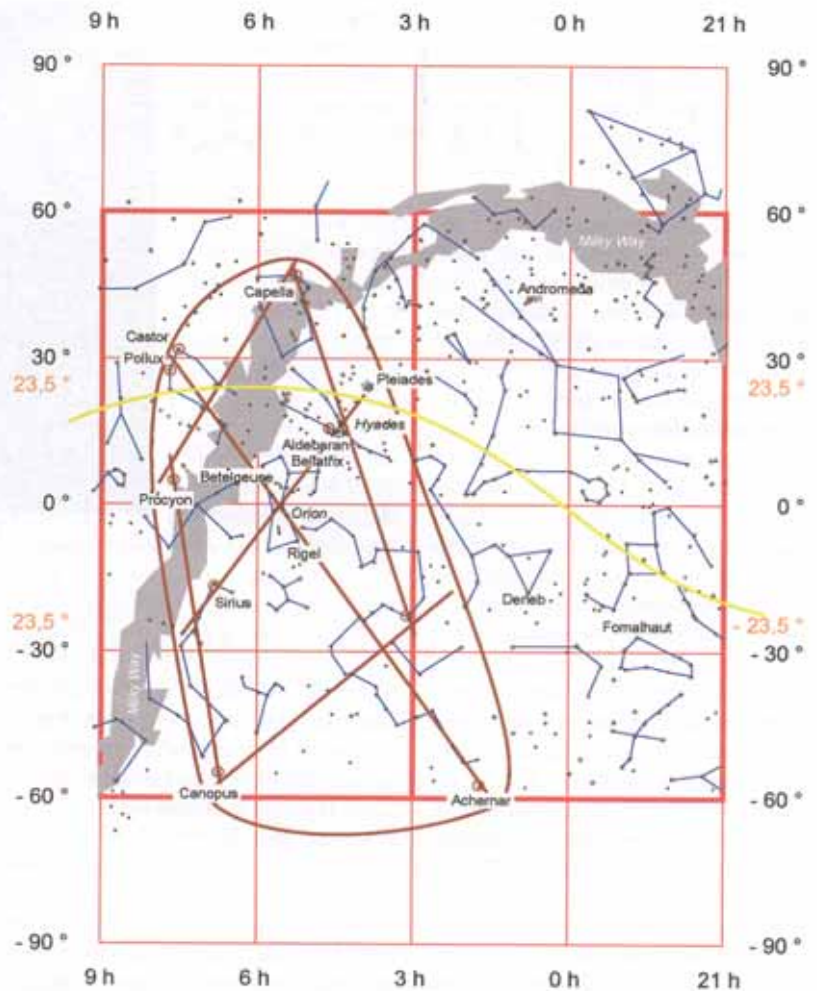

Fig. 3

mige volkeren zelfs met die van de kosmische doorgangen; de maanfasen, de omwentelingen der planeten. En het is een groots idee om de etappes van een menselijk leven aan die van een dierlijk en plantaardig leven te koppelen, en bovendien, door een soort van voorwetenschappelijke waarzeggerij, aan de grote ritmes van het universum.' (Gennep 1909, blz. 279).

Conclusie

Als etno-archeoloog bezocht ik de Wayana in het grensgebied van Suriname en Frans Guyana voor een studie van de bebouwde omgeving. Toen ik vroeg wie het eerste gemeenschapshuis had gebouwd werd mij het verhaal van Mopo en Kujuli verteld. Steeds meer verhalen kreeg ik te horen, verhalen van de man in de maan, de maan zelf, sterren en constellaties. In eerste instantie keek ik naar beneden, niet ongebruikelijk voor een archeoloog, maar om de bouw van de huizen, en het gebruik van de ruimte goed te begrijpen, moest ik naar boven kijken. Wat de Wayana mij geleerd hebben over hun astronomie is in dit artikel beschreven. Om af te sluiten in de

trant zoals de Wayana hun verhalen afsluiten: Enkel dit weet ik. Er is nog wel meer te vertellen, maar dat wordt ook zo lang. En zo is het me verteld. Goed, en dat is het. *Tuwalé lèken. Koblenma lep, lome kubpime iëtibe malalé. Ekalètoponpi ponable lèken wai. Ma, buwaléken.*

Literatuur

- Coudreau, Henri (1893), *Chez nos indiens quatre années dans la Guyane française (1887-1891)*, Hachette, Paris.
 Gennep, Arnold van (1909), *Les rites de Passage*, Émile Noury, Paris.
 Goeje, C.H. de (1941), 'De Oayana-Indianen', *Bijdragen tot de Taal-, Land- en Volkenkunde van Nederlandsch-Indië* **100**, blz. 70-125.
 Goeje, C.H. de (1946), *Primitieve Volkjes gespiegeld aan den modernen mens (en omgekeerd)*. Rede uitgesproken bij de aanvaarding van het ambt van bijzonder hoogleraar aan de RijksUniversiteit Leiden op 18 October 1946. Martinus Nijhoff, 's Gravenhage.
 Magaña, Edmundo (1987), 'Contribuciones al estudio de la mitología y astronomía de los indios de la Guayanas', *Latin American Studies* **35**. CEDLA, Amsterdam.
 Reichel-Dolmatoff, Gerardo (1982), 'Astronomical Models of Social Behavior among some Indians of Colombia'. In: *Ethnoastronomy and Archaeoastronomy in the American Tropics*. Anthony F. Aveni and Gary Urton. *Annals of the New York Academy of Sciences*. Vol. 385, blz. 165-181.

⁴ Het valt buiten dit artikel om de mythologische cyclus van de Tweeling hier te behandelen. Een goede basis voor deze mythologische cyclus van Mopo Kujuli wordt gegeven door De Goeje (1941).

⁵ Deze gebeurtenis komt sterk overeen met de hypothese betreffende het Andesgebied rond 200 voor Chr. (*The Secret of the Incas: Myth, Astronomy, and the War Against Time*, Sullivan 1996, blz. 155-6), over het moment waarop de zon (in juni) voor het eerst de melkweg kruist. De zon van deze junizonnewende 'steekt' de hemelse Ceibaboom in brand, en de melkweg die we vandaag de dag zien, is de rook en de regen die vrijkwam gedurende deze gebeurtenis. Hierna begint de landbouw. De Wayana-verhalen dat de grote jager Kujuli de eerste tuin aanlegde en zijn tweelingbroer Mopo oogstte, en archeologisch is aangetoond dat na 200 voor Chr. de landbouw in Zuid-Amerika begint. Bovendien, zoals we al eerder gezien hebben, branden de Wayana eerst hun tuinen, vervolgens – in Wayana-logica: 'als gevolg' – komt de regen, en een half jaar later kan men oogsten. De grote jager Orion, met Betelgeuze als zijn schouder, lijkt dan ook erg veel op Kujuli die vanuit zijn schouder Betelgeuze zijn arm uitstrekt richting Castor en Pollux, zodat we nu nog steeds kunnen zien dat hij, tijdens de junizonnewende van rond 200 v. Chr., de zon in de melkweg hield.

⁶ Een gemeenschapshuis vormt bij vele volkeren in Amazonië het gehele dorp.